

1894 - 1896 թթ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ
ԱՐԶԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ «ԱԼ-ՄՈՒՇԵՐ»
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՈՒՄ

XIX դարավերջին Եգիպտոսը, որը հասարակական-քաղաքական մտքի վերաձևավորման, ազգային ինքնագիտակցության վերածնունդ էր ապրում, և որտեղ առկա էր ազատ մամուլի զարգացմանը նպաստող համեմատաբար բարենպաստ միջավայր, ժամանակի արաբներն, ինչպես նաև օտարալեզու որոշ առաջադիմական պարբերական հրատարակությունների կենտրոնի էր վերածվել¹: 1882 թ. Եգիպտոսում հաստատված Մեծ Բրիտանիան, ձգտելով իր դիրքերն ամրապնդել այնտեղ, աջակցում էր հակաթուրքական տարրերին, ինչն արաբ մտավորականներին և ազգայնական գաղափարներին հետամուտ գործիչներին թուրքական բռնակալությունն ու հետամնացությանը քննադատելու հնարավորություն էր ընձեռում: Անգլիական հյուպատոսներն ամեն կերպ խրախուսում էին բարենորոգչական նախաձեռնությունները՝ գերադասելով եգիպտական մտավորականությանն ու երիտասարդությանը զբաղված տեսնել մշակութային, կրոնական, սոցիալական բարենորոգումների խնդիրներով՝ բրիտանական գաղութարարության դեմ պայքարելու փոխարեն: Բացի այդ, երկրի իրական իշխանությունը գաղութարարներից վերցնելու եգիպտական խղիվի² վարձերը պայմաններ էին ստեղծել քննադատելու նաև բրիտանացիների ներկայությունը: Այս ամենը պարարտ հող էր նախապատրաստել լրագրության զարգացման համար, որն էլ պետք է դառնար մտավորականության հիմնական

¹ St' u Ami Ayalon, The press in The Arab Middle East, New York, 1995, էջ 51-62:

² Եգիպտոսի կառավարչի տիտղոս: Այն առաջինը Բամայիլ փաշային շնորհվել է 1867 թ. օսմանյան սուլթանի հրապարակած ֆերմանով և գործածության մեջ մնացել մինչև 1914 թ. (տե՛ս The Encyclopaedia of islam, vol. V., Leiden, E.J. Brill, 1986, p. 4):

ուղղորդողը՝ միաժամանակ մեծ դերակատարում ունենալով արաբական ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման և զարգացման գործում¹:

Օսմանյան կայսրության տարածքում հասարակական շարժումների ընդհանուր ակտիվացմանը և երիտթուրքական կազմակերպությունների վերաձևավորմանը զուգընթաց՝ արաբ վտարանդի ընդդիմադիրների հրատարակչական գործունեությունը Եգիպտոսում ևս նկատելիորեն աշխուժանում է²: Ժնեհի, Լոնդոնի, Փարիզի կողքին Կահիրեն ևս դառնում է ընդդիմադիր երիտթուրքերի ազատ պարբերական հրատարակությունների հերթական հանգրվան է դառնում³:

Արաբ մտավորականները մեծ ներդրում ունեին երիտթուրքական պարբերականների հրատարակման, ինչպես նաև դրանց գլխավոր կազմակերպության՝ «Իթթիհադ վե Թերաքքը»-ի մամուլի հիմնադրման գործում: «Երիտասարդ Թուրքիայի» հայտնի գաղափարախոս Ահմադ Ռիզայի հետևորդներից էր Խալիլ Ղանենը (բարենորոգումների ակտիվ ջատագով, Բեյրութի նահանգի ներկայացուցիչը օսմանյան խորհրդարանում և դրա առաջին նախագահը): Վերջինների ջանքերով 1895 թ. Փարիզում սկսեց հրատարակվել երիտթուրքական շարժման առաջին պաշտոնական պարբերականը՝ «Մեշվերեթը» (Խորհրդակցություն)⁴,

¹ Տե՛ս Левин З.И., Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте, М., 1972, էջ 69-71:

² Օսմանյան խորհրդարանի լուծարումից հետո ընդդիմադիրների գործունեությունը սահմանափակվում էր միայն վտարանդի մամուլի միջոցով իրականացվող քարոզչությամբ: Փարիզում, Ժնեհում, Նեապոլում դեռևս Աբդուլ Համիդի գահակալության առաջին տարիներից հրատարակվում էին ընդդիմադիր պարբերականներ, որոնց շարքում կարևոր տեղ էին գրավում նաև արաբերեն պարբերականները (տե՛ս Котлов Л.Н., Становление национально-освободительного движения на Арабском Востоке, М., 1975, с. 256-274):

³ Այս մասին տե՛ս Петросян Ю.А., Младотурецкое движение, М., 1971, էջ 164 - 216, Котлов Л.Н., եշվ. աշխ. էջ 256-274:

⁴ Ահմադ Ռիզան պարբերականի էջերում սուր ելույթներով հանդես է գալիս հայկական կոտորածների դեմ, միաժամանակ նա և Խալիլ Ղանենը վերստին կյանքի են կոչում օսմանական միասնական հայրենիքի հայեցակարգը՝ դեմ

իսկ 1896 թ. Կահիրեում սկսում է վերստին լույս տեսնել շարժման ամենակարևոր հրատարակություններից մեկը՝ «Միզանը» (Կշեռք)՝ Միզանջի Մուրադի խմբագրությամբ:

«Ալ-Մուշիր» (խորհրդական) երկլեզվյա (արաբերեն և անգլերեն) քաղաքական, գրական, քննադատական շաբաթաթերթը՝ սկսում է լույս տեսնել 1894 թ., նախ՝ Ալեքսանդրիայում, ապա՝ Կահիրեում: Հիմնադիր-խմբագիրը բեյրութցի վտարանդի Սելիմ Մարգիսն էր²: Վերջինս երկար դեգերումներից հետո, խուսափելով Կ. Պոլիս մեկնելուց, որն անվանում է «մտքերի դամբարան, ուղեղների գերեզման, որտեղ ոչ մեկն ականջալուր չէ իրեն»³, ի վերջո հաստատվել էր Եգիպտոսում:

«Ալ-Մուշիր» ուղղվածությունը և հրատարակչի դիրքորոշումը (1890-ականներին Կահիրեում լույս տեսնող աբդուլհամիդյան վարչակարգի դեմ կտրուկ արտահայտվող մյուս պարբերականների օրինակով), ևս կարելի է բնորոշել որպես իշխող վարչակարգի նկատմամբ ծայրահեղ թշնամական: Պարբերականն արձագանքում էր երիտթուրքերի քարոզչությանը և գաղափարախոսության հիմնական հայեցակետերին:

Օսմանականության ուղղվածությունը, որը նոր օսմանների անմիջական ժառանգորդը հանդիսացող երիտթուրքերի գաղափարախոսության հիմնաքարերից էր և բնորոշ էր երիտթուրքական պարբերականների մեծ մասին, որոշ դրսևորումներ է գտել նաև «Ալ-Մուշիրում»՝ ի դեմս թերթի խմբագիր Սելիմ Մարգիսի հոդվածների (թերթում շարունակաբար հրատարակված է նաև

արտահայտվելով կայսրության տարածքում հայերին հատուկ կարգավիճակ շնորհելու գաղափարին, ինչպես նաև մեծ տերությունների կողմից կայսրության ներքին գործերին միջամտելուն (տե՛ս Желтяков А.Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции, М., 1972, с. 249-254):

¹ «المشیر», جريدة ميسرة انتقادية أدبية - تصدر يوم الخميس من كل أسبوع باللغتين العربية والإنكليزية

² St'eu (Ֆիլիպ Դի Տարագի, Արաբական մամուլի պատմություն, հ. 2, Բեյրութ, 1913, էջ 29):

³ Այսպես է արտահայտվում հեղինակը թերթում հրատարակած իր ինքնակենսագրական հոդվածում, որը վերնագրված է «1894-ի հուլիսի 10-ից մինչև 1895-ի հուլիսի 10-ը՝ ինչպես այսօր» (տե՛ս «Ալ-Մուշիր», Կահիրե, 10 հուլիսի 1895):

նրա «Միր ուլ-Մամլաքա» («Կայսրության գաղտնիքը») վեպը), Խալիլ Ղանեմի, Ամին Արսլանի բողոք-նամակների, որոնք, լինելով օսմանականներ, դեմ էին ազգային-ազատագրական շարժումներին¹: Նրանք մինևույն ժամանակ հանդես էին գալիս կայսրության տարածքում արաբների և իսլամի դերն ընդգծող նամակներով՝ սուլթանին հիշեցնելով նրա ոչ բարեհաճ վերաբերմունքը կայսրության մուսուլման բնակչության, հատկապես մեծամասնությունն ներկայացնող արաբների նկատմամբ:

Հարկ է նշել, որ եգիպտական ազգայնական շարժումն իր ձևավորման սկզբնական շրջանում զարգանում էր օսմանիզմի և իսլամիզմի շրջանակներում, որը հնարավորություն էր ընձեռում պայքարել գաղութարարների դեմ ու պահանջել նրանցից՝ կատարել տրված խոստումը՝ լքել Եգիպտոսը²: Սակայն շատ շուտով եգիպտոսյան ազգայնականությունը, որպես տեղական հայեցակարգ, սկսում է մերժել նշված տեսությունները՝ ձգտելով դեպի աշխարհականացում, որի արդյունքում եգիպտոսցիների ազգային ընդհանրության գաղափարը սկսում է գերիշխող դառնալ նրանց կրոնական միասնության գաղափարի նկատմամբ: Եգիպտոսյան հասարակական մտքի բազմաշերտ խճանկարի համատեքստում լիովին բացատրելի է «Ալ-Մուշիրի» հնգամյա գոյության (1894-1899 թթ.) փաստը:

¹ Ընդհուպ երիտթուրքական հեղաշրջումը, արաբական ազգայնական շարժումն Օսմանյան կայսրության սահմաններում ինքնավարությունից ավելին չէր պահանջում: Կրոնական միասնության գաղափարը հակադրվում էր ազգային միասնության գաղափարին և լրջորեն թուլացնում էր արաբների ազգային-ազատագրական պայքարի սրությունը: Այդ իսկ պատճառով Օսմանյան կայսրության ասիական մասերում թուրքական բռնակալության դեմ պայքարը սահմանափակվում էր վարչակարգը քննադատելով, երբեմն՝ թուրքական սուլթանի՝ խալիֆի տիտղոսը կրելու իրավունքը վիճարկելով: Իսկ Եգիպտոսում հավատակիցների համախմբման պանիսլամիստական գաղափարը, անկախ դավանական կամ ցեղային պատկանելությունից, համարվում էր գաղութարարների դեմ պայքարում ինքնապաշտպանական հզոր միջոց (տես՝ Котлов Л.Н., նշվ. աշխ., էջ 104-105):

² Лущихий В.Б., Новая история арабских стран, М., 1965, с. 201-203.

Ի տարբերություն 1894-1896 թթ, հայկական կոտորածների վերաբերյալ օսմանյան մամուլում գրաքննության ճնշման տակ տպագրվող ապատեղեկատվության¹, որտեղ դրանք ներկայացվում էին որպես աննշան միջադեպեր, «Ալ-Մուշիրի» էջերում արտացոլված է Արևմտահայաստանի² իրական վիճակը:

Պարբերականի լրատվությունը գլխավորապես հիմնվում էր սեփական թղթակիցների, արաբ և օտարազգի բազմաթիվ հեղինակավոր անձանց, ճանապարհորդների նամակների, բրիտանական ազատ և պահպանողական հայտնի պարբերականների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա: Ընդ որում, Թուրքիայի հայկական նահանգներում տիրող իրավիճակը լուսաբանելիս, խմբագրի կողմից դրական է գնահատված այն, որ պահպանողական «Թայմսը», «Դեյլի թեյեգրաֆը», ինչպես նաև «Ռոյթեր» լրատվական գործակալությունը համամիտ են ազատ «Դեյլի նյուզի» հետ:

Հետաքրքիր է, որ «Ալ-Մուշիրի» խմբագիրը բազմաթիվ հոդվածներում պարբերաբար դիմում է ընթերցողներին՝ հաստատելով, որ հայկական կոտորածների վերաբերյալ թերթում տպագրված լուրերը համապատասխանում են իրականությանը: Նաև խոստանում է այն լույս ընծայել շաբաթը երկու անգամ, որպեսզի հնարավորություն ունենա հայերին վերաբերող հնարավորինս շատ տեղեկություններ ներկայացնել իր ընթերցողին. հետագա համարներն արդեն լույս են տեսնում եռօրյա պարբերականությամբ:

Հայերին առնչվող իրադարձությունները լուսաբանված են պարբերականի գրեթե բոլոր համարներում՝ «Հայաստան», «Հայկական ձգնաժամ», «Իրավիճակը Հայաստանում», «Հայկական հարց» խորագրերով հոդվածաշարերում և բազմաթիվ այլ հոդվածներում: Հիմնականում արտացոլված են Մասունի, Ուրֆայի,

¹ Խառատյան Ա.Ա., Օսմանյան գրաքննությունը և արևմտահայ մամուլը, Ե., 1984, էջ 5-15:

² Պարբերականում Արևմտյան Հայաստանը հիշատակվում է «Արմինիա» կամ «Թարքական Արմինիա» անվանումներով:

Կ.Պուսի կոտորածները, Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը, Հայկական հարցը, եվրոպական դիվանագիտության դիրքորոշումը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ:

Ակնհայտ է պարբերականի կողմից Հայկական հարցի և կոտորածների խնդրում բրիտանական դիվանագիտությանը տրվող քննադատական գնահատականը: Իրագործված կոտորածները հաստատող առաջին վստահելի աղբյուրը թերթը համարում է բրիտանական «Դեյլի թելեգրաֆ» պարբերականին Մուշի թղթակցի կողմից ուղարկված՝ «Հավաստի տեղեկություններ Հայաստանի մասին» խորագրով զեկուցագիրը, որը նա մեծ դժվարությամբ էր կայողացել ուղարկել Կարսի հեռագրային միջոցներով: Հեղինակն այն սկսում է հետևյալ տողերով. «Ուղարկում եմ իմ առաջին զեկուցագիրը, չնայած թուրքերի կողմից եղած մեծ դիմադրությանը: Նրանք ամեն ինչ անում էին՝ խոչընդոտելու իրականացվող քննությանը և թաքցնելու ճշմարտությունը՝ նախքան եվրոպական ներկայացուցիչների հաձնաժողովը կժամաներ Սասուն: Կառավարությունն ու հատկապես Ջեքի փաշան ջանքեր էին գործադրում թաքցնելու սարսափելի կոտորածի հետքերը, որը ես պետք է նկարագրեմ ձեզ, և որը ժխտել է Ջեքի փաշան: Հայերին հարկադրում էին վերադառնալ իրենց ավերված բնակավայրերը, որպեսզի դրանք վերականգնեն: Թուրք զինվորներին նույնիսկ հրամայվեց նրանց օգնել Գելիեզուզան, Սեմալ և Շենիկ գյուղերը վերանորոգելու հարցում, այդ ժամանակ, զինվորները փորձեցին դատարկել գյուղապետի տան հետևի փոսը, որը լի էր դիակներով և մարմնի կտրատված մասերով...»¹: Հաջորդ հատվածում պարզ է դառնում, թե դա ինչ փոս էր. «...ներկայացուցիչները գիշերում են Քարաքույրու»² գյուղում: Այնտեղ

¹ «Ալ-Մուշիր», 14 մարտի 1895:

² Ակներևաբար խոսքը Սասունի Քորախոյ գյուղի մասին է, որի մասին հիշատակված է «Մուրճ» պարբերականում տպագրված «Ցուցակ Սասունի աւերած գիւղերի 1894 թ. (արժանահաստ աղբիւրից)» հոդվածում (տե՛ս «Մուրճ», 1895, թիվ 8, էջ 1554-1555):

Գրգոյի՝ մեծ գերդաստանից, որն ուներ 61 անդամ, մնացել էին միայն 9 հոգի, մնացածը սպանվել էին Գելիեգուզանում, որտեղ գյուղապետի տան մոտ հայտնաբերված հսկայական փոսի մեջ զինվորները հայտնաբերել էին 360 կանանց, երեխաների և տղամարդկանց կտրատված վերջույթներն ու դիակները... Գրգոյի հարազատները պատմեցին, որ երբ հրաման արձակվեց հայերին սրի քաշել, նրանք փախան դեպի Գելիեգուզանի մոտ գտնվող Անդոկ լեռը, թաքնվեցին այնտեղի քարանձավներում և սկսեցին պաշտպանվել հին հրացաններով, իսկ հետո եկան զինվորներն ու հայտնեցին, որ սուլթանական կառավարությունը կպաշտպանի ինքնակամ զենքերը հանձնողներին ու թուրքական բանակում ապաստանողներին: Համաձայնեց հայ քահանան՝ 360 հայերի հետ: Թուրք սպան հրամայեց նրանց հաց և ջուր տալ, սակայն զիջերը նրանց հեռացրին բանակատեղիից, բոլորին սպանեցին, դիակներն ու մարմնի կտրատված մասերը նետեցին փոսը...»²:

Ողջ մնացած հայերից մի քանիսը մեծ դժվարություններով են կարողանում տեսնել ներկայացուցիչներին: Հեղինակի խոսքերով՝ լիազորված ներկայացուցիչներին վկայություն տալու նպատակով եկածներին սպասվող խոչընդոտներն ու պատիժներն անտանելի և անօրինակ դաժան էին: Նրանց նստավայրը շրջափակված էր զինվորների շղթայով, որը փակել էր հանձնաժողովին մոտենալու բոլոր հնարավոր ուղիները: Փրկված սասունցիների հետ որպես հանցագործների էին վերաբերվում, իսկ նրանց ապաստան տվող հայերին ճակատագիրը բանտ էր առաջնորդում:

Ականատես փրկվածները պատմում էին սարսափազդու մանրամասներ՝ Գելիեգուզան, Աեմալ և Շենիկ գյուղերի կոտորածների մասին: Նրանք իրենց բողոքում հաստատում էին, որ ոչ պակաս քան 263 ընտանիք, կամ 2500 մարդ Խնուսից փախել են

¹ Շենիկի տառերը Գրգո (Գրիգոր Մոսեյան):

² «Ալ-Մուշիր», 14 մարտի 1895:

Կովկաս՝ խուսափելով բռնություններից¹: Այնուհետև զեկուցագրի հեղինակը ներկայացնում է մի քանի հայերի վկայություններ, որոնք լսելուց հետո «...հանձնախմբի անդամները զրի էին առնում, սակայն ոչինչ լիազորված չէին կատարելու»²:

Պարբերականը բազմիցս անդրադառնում է այն փաստին, որ թեև Օսմանյան կայսության հայկական նահագներում քննություն է իրականացնում եվրոպական ներկայացուցիչների հանձնաժողովը, պետք չէ հավատ ընծայել դրա ներկայացնելիք արդյունքներին, քանի որ «...կենտրոնները թուրքերի հսկողության տակ են, նրանց թույլ են տալիս տեսնել ու խոսել միայն այն բաների մասին, որոնց հետ համամիտ է թուրքիան»³: Բացասաբար է ներկայացվում օտարերկրյա լրագրողների և զբոսաշրջիկների մուտքը երկրի խորքերը՝ հատկապես հայկական վիլայեթներ սուլթանի կողմից արգելելը՝ մեջբերելով «Թայմսի» թղթակցի դժգոհությունը. «Ցավոք, մեր լրագրողների բոլոր ջանքերը՝ մտնելու Հայաստան, ձախողվեցին...»⁴:

Պարբերականը հայտնում է, որ եվրոպական դիվանագետների զեկուցագրերն ի վերջո հրապարակվել են ու հաստատում են Արևմտյան Հայաստանում կատարվող ոճրագործությունները, ինչպես նաև համապատասխանում են բրիտանական «Ռոյթեր» լրատվական գործակալության և «Դեյլի» պարբերականի տպագրած կյուրերին:

Պարբերականը ուշիուշով հետևել է Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական գործիչների կողմից Հայկական հարցի արծարծմանը: «Ալ-Մուշիրը» ներկայացնելով Ռոբերտ Սոլսբերիի և Ուիլյամ

¹ Բազմաթիվ հայկաձենք լի են ջարդերի և անմարդկային իաշտանգումների ամենավայրագ դրսնորումների տեսարանների նկարագրություններով: Լրագրողները երբեմն նույնիսկ հրաժարվում են շարադրել դրանք՝ վկայակոչելով լրագրական էթիկայի պահանջները («Ալ-Մուշիր», 17 հունվարի, 25 հունվարի, 14 փետրվարի, 14 մարտի, 17 ապրիլի 1895):

² Նույն տեղում:

³ «Ալ-Մուշիր», 7 փետրվարի 1895:

⁴ Նույն տեղում:

Գլադստոնի գործունեությունը՝ ընդգծում է, որ նրանց կողմից հարկ եղած ուշադրությունը չի հատկացվում Հայկական խնդրին:

«Հայկական բարենորոգումներ» հոդվածաշարում պարբերականն անդրադառնում է Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կողմից սուլթանին առաջարկած Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրին, ընդգծում սուլթանի՝ երկար ձգձգելուց հետո դրան համաձայնելը և դժգոհություն է հայտնում, որ Մեծ Բրիտանիան «միայն Թուրքիայի քիթն է տրորում՝ նրան ոչնչացնելու փոխարեն»¹:

Մեծ Բրիտանիայի հանդուրժող դիրքորոշումը օսմանյան սուլթանի նկատմամբ պարբերականի էջերում արտացոլված է աստիճանաբար աճող զարմանքի և հուսախաբության տոնայնությամբ. «...թեև Մեծ Բրիտանիան կարող է միջամտել Հայկական խնդրին, սակայն դա չի անում», չնայած Սոլսբերիի խոսքերին, թե «...այս լճացած պետությունը բարենորոգումներ չի իրականացնի, մինչև նրան երկաթե ձեռքով չստիպենք դա կատարել»²:

Անդրադառնալով մեծ տերությունների քաղաքականությանը Մայիսյան բարենորոգումներն իրականացնելու հարցում՝ պարբերականը գալիս է այն եզրակացության, թե տերությունները միգուցե այս անգամ Թուրքիային թույլ չեն տա խաղալ «թուրքական դիվանագիտություն», քանի որ արդեն պարզ է, որ Թուրքիան ադվեսից էլ խորամանկ է, և նրա հետ վարվելու ամենաճիշտ ուղին նրան իրենց երկաթե ձեռքում պահելն է, որպեսզի հասկանա, որ նրանց պահանջների հետևում հնազանդեցնող ուժ է կանգնած:

Երգիծանքը «Ալ-Մուշիրի» անբաժան ուղեկիցն էր: Հայերին և Հայկական հարցին վերաբերող հոդվածներում ևս հաճախ առկա է երգիծական, հեգնական շեշտը. «Անգլիան զիջել է, և Բ. Դոանը որոշ ժամանակ է հատկացրել՝ մինչ կառավարությունը

¹ «Ալ-Մուշիր», 22 փետրվարի 1896:

² Լույս տեղում:

կուսումնասիրի Հայկական հարցը (որին կառավարությունը քաջատեղյակ է ծնված օրից ի վեր)»¹։ Թերթի բազմաթիվ համարների առաջին էջերում ծաղրանկարների միջոցով կայապաթյունը, եվրոպական երկրներից նրա կախվածությունն է ներկայացված։ Դրանց շարքում մեծ տեղ են գրավում Հայկական հարցին վերաբերող երգիծական պատկերները, որոնց հիմնական հերոսը միշտ սուլթանն է՝ եվրոպական դիվանագիտության ճնշումների տակ կքած, իսկ հիմնական թեման՝ Հայկական հարցը։

«Հայկական ճգնաժամ» հոդվածաշարի հերթական հատվածում կարդում ենք. «Մինչ գրվում են այս տողերը, Օսմանյան կայսրության լավագույն մասը՝ Մեծ ծովից մինչև Միջագետք և բիրլիական Արարատի ստորոտից մինչև Փոքր Ասիայի արևմտյան մասերը, բնակեցված պատմական մի ժողովրդով, որն ունի սեփական լեզու և հարուստ գրականություն, վերածվում է ամայի ավերակների։ Եկեղեցիները և պաշտամունքի վայրերը հողին են հավասարեցվել, կրոնը ոտնակոխ է արված....

Այսպիսին է Թուրքական Հայաստանի ներկա իրավիճակը, որի համար Եվրոպան և Մեծ Բրիտանիան պետք է իրենց մեղադրեն... Սակայն, ի տարբերություն Հունաստանի, Սերբիայի, Բուլղարիայի, Հերցեգովինայի, հայերի հետ վարած անբարոյական քաղաքականության ժամանակ՝ 1878-ին, մեծ ուժերը խաղից մի կողմ քաշվեցին...»²։

Տարբեր առիթներով պարբերականն անդրադառնում է քրդերին, ընդգծում է թուրքական կառավարության կողմից նրանց հայերի դեմ սադրելը, հայերին անպատիժ թալանելու և սպանելու թողությունը՝ ասելով, որ քրդերը սանձարձակ և արտոնյալ են, անում են՝ ինչ ուզեն, հայերի ցուցմունքները դատարանում հաշվի չեն առնվում, հարկահանների կողմից նրանց հարստահարումը շարունակվում է։ Քրդերը քաղաքակիրթ չեն, գրելու անհրաժեշտության դեպքում դիմում են հայկական կամ

¹ «Այ-Մուշիր», 19 հունիսի 1895։

² Նույն տեղում, 8 մայիսի 1895։

պարսկական այբուբենին: Քրդերը լավ զինվորներ չեն, բայց զիտեն լավ գողանալ և թալանել: Էրզրումից Բիթլիս և Վանից Սալմաստ ընկած տարածքների բոլոր գյուղերը ենթարկվել են քրդական ասպատակության: Մի կողմից կարելի է նրանց համարել հայկական հողերի նվաճողներ՝ թուրք իշխանավորների լուծ համաձայնությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ թալանողներ, ավազակներ և մարդասպաններ՝ զինված լավագույն զենքերով, որոնց թույլ է տրված անպաշտպան բնակչության դեմ իրականացնել ամեն բռնություն: Նրանց սուլթանը երբեք չի պատժում, եթե նույնիսկ մարդասպանություն կամ գողություն կատարելու պահին են բռնում, մինչդեռ, հայերից որևէ մեկի մոտ զենք հայտնաբերելիս անմիջապես ձերբակալում են, որպես հեղափոխականի¹:

Ուրֆայի կոտորածը պարբերականում արձագանք է գտել «Նամակ Հայաստանից» վերնագրով: Դա Ուրֆայի մի խումբ հոգևորականների և զինվորների կողմից ուղարկված նամակն է, որը նրանք գրել էին ջարդի նախօրյակին և գաղտնի կարողացել էին ուղարկել Այնթապ:

Նամակում նրանք տեղեկացնում էին, որ իրենց անխուսափելի մահվան ժամը մոտ է, հայերն ընտրության առջև են՝ սուր կամ իսլամ: Նշվում էր, որ իրենք ապստամբություն չէին քարոզում: Սուլթանի համար մի ողջ ժողովրդի հիմնովին ոչնչացնելը չնչին գործ էր, իսկ հայերի միակ մեղքը քաղաքակրթական արժեքներին հետևելն է եղել²:

«Միրելի հայ ազգ»³ հռչակածում հեղինակը փաստում է, որ սուլթանը կազմել է մի հանձնաժողով, որի մեջ երկուական մուսուլման, կաթոլիկ, առաքելական և ուղղափառ հայեր էին ընդգրկված, որպեսզի այն մեկնի Արևմտյան Հայաստան: «Ինչո՞վ պետք է զբաղվի հանձնաժողովը» հարցին թերթը պատասխանում է. «Սուլթանի հրամանով այն պետք է ֆինանսական հաշվարկներ կատարի, որպեսզի վերակառուցի դպրոցները (սակայն

¹ «Ալ-Մուշիր», 8 մայիսի 1895:

² Նույն տեղում, 18 փետրվարի 1896:

³ «Ալ-Մուշիր», 2 հոկտեմբերի 1897:

որտե՞ղ են աշակերտները), և հասարակական վայրերը (սակայն կա՞րողոք մեկը, որ հաճախի այդ վայրերը), որոնք ավերվել են պատերազմի ընթացքում (այո.. պատերազմի՝ կանանց, երեխաների և... զինված բանակի միջև)»¹:

Պարբերականը բազմաթիվ հոդվածներում ընդգծում է, որ հայերն ապստամբներ չեն, որ հայերին «իբր թե պատժում են» իրենց չգործած հանցանքների համար, և հույս է հայտնում, որ բրիտանական հյուպատոսների զեկուցագրերի հրապարակումից հետո ամեն ինչ պարզ կդառնա և մեծ հարված կհասցվի Թուրքիայի՝ առանց այդ էլ թուլացած քաղաքականությանը. «բրիտանական հեռագրերը հայտնում են, որ շուտով հրատարակվելու են հայկական կոտորածների մասին բրիտանական հյուպատոսների զեկուցագրերը: Հայտնի է, որ հյուպատոսներն իրենց պաշտոնական զեկուցագրերում չեն ստում, այդ պատճառով էլ Անգլիայի ժողովուրդը և քաղաքական գործիչները պահանջում են դրանց հրապարակումը»²:

Այդ զեկուցագրերն, ըստ թերթի, իրական ապացույց կդառնան այն դառը իրողության, «...որ հայկական իրադարձությունները տեղական ապստամբություններ չէին, այլ նախապես ծրագրված կոտորածներ, որոնք մտահղացել, ծնվել էին Յլզըզում, և իրականացվել սուլթանի հավանությամբ ու կամքով (ընդգծումը մերն է-Ն.Ե.): Այդ քայլով սուլթանը գուցե ցանկանում էր ահաբեկել երիտթուրքերին և բարենորոգումների համակիրներին, իսկ այս նպատակի համար սպանված հայերի քանակը որոշ տվյալներով հարյուր հազար է: Սակայն «Ալ-Մուշիրի» և այլ ազատ պարբերականների ընթերցողները քաջատեղյակ են, որ նրանց մեջ Հայաստանից անդամներ չկան, նրանք հիմնականում Կ. Պոլսից, Միրիայից և Թուրքիայի՝ հայկական վիլայեթներից շատ հեռու ընկած ծայրամասերից են: Այս դեպքում, ինչ ասել այս խայտառակ քաղաքականության մասին, երբ հայ անմեղ ծերեր, կա-

¹ «Ալ-Մուշիր», 2 հոկտեմբերի 1897:

² Նույն տեղում, 29 օգոստոսի 1896:

նայք և երեխաներ են գոհաբերվում՝ ահաբեկելու համար նրանց, ովքեր կապ չունեն Հայաստանի հետ»¹:

«Ալ-Մուշիրը» մեղադրում է եգիպտական որոշ թերթերի, որոնք ժխտում են հայերի կոտորածներին թուրք զինվորների մասնակցությունը՝ բերելով ամերիկացի մի միսիոների պատմությունը: Նա ականատես էր եղել Կ. Պոլսի ջարդերի օրերին թուրք զինվորի կողմից մի հայի սպանությանը. նա հային գցել էր վաղոցում և անընդհատ կրակում էր նրա մեջքին՝ զնդակներով խաչ նկարելով: Միսիոների հարցին թե ինչու է այդպես վարվում, նա պատասխանել է, թե խաչ է նկարել այդ գյավուրի մեջքին, որ երբ Քրիստոսը ցանկանա փնտրել նրան, հեշտությամբ գտնի²:

«Ալ-Մուշիրը», որի խայթող խոսքը սկզբնական շրջանում ուղղված էր հիմնականում աբդուլհամիդյան վարչակարգի դեմ, վաղուց արդեն չէր երկնչում համարձակախոս հոդվածներ տպագրելու նաև բրիտանական իշխանությունների շահախնդիր քաղաքականության վերաբերյալ: Այդպիսի երկսայրի ուղղվածությունը պարբերականին և նրա խմբագրին երկկողմանի թիրախի էր վերածել: Արդյունքում՝ 1899 թ. Մելիմ Սարգիսը ստիպված եղավ լքել Եգիպտոսը և պարբերականը վերահրատարակել Նյու Յորքում, որտեղ այն գոյատևեց մինչև 1902 թ.:

¹ «Ալ-Մուշիր», 29 օգոստոսի 1896:

² Նույն տեղում:

**НАРИНЕ ЕРАНОСЯН
ИИ НАН РА**

**ОТКЛИКИ НА РЕЗНЮ АРМЯН 1894-1896 ГГ. В ЕГИПЕТСКОМ
ПЕРИОДИЧЕСКОМ ИЗДАНИИ "АЛЬ-МУШИР"**

РЕЗЮМЕ

Резня армян в 1894-1896 гг. была отражена на страницах младотурецкой эмигрантской двуязычной (арабский, английский) еженедельной газеты "Аль-Мушир" (Советник), где были опубликованы свидетельства армян и иностранцев, ставших очевидцами этих трагедий, а также статьи и письма известных деятелей младотурецкого движения и западной политической элиты.

Газета многократно подтверждала, что резня армян была организована и осуществлена по приказу султана и с помощью регулярной турецкой армии, газета также осудила политику великих держав по отношению армян и Армянского вопроса, при этом оставаясь верной основным принципам младотурецкой идеологии.

**NARINE YERANOSIAN
IH NAS RA**

**ECHOS TO THE ARMENIAN MASSACRES OF 1894-1896
IN THE EGYPTIAN PERIODICAL "AL-MUSHEER"**

SUMMARY

Armenian massacres of 1894-1896 were reflected on the pages of the Young Turk immigrant bilingual (Arabic and English) weekly "Al-Musheer" ("The Counsellor"), where there were published evidences of the Armenians and foreigners who witnessed these tragedies, as well as articles and letters of well-known figures of the Young Turk movement and Western political elite.

The periodical repeatedly confirmed that the Armenian massacres were organized and carried out by order of the Sultan and by Turkish regular army, also condemned the policy of Great Powers towards the Armenians and the Armenian Question while abiding by basic principles of the Young Turk ideology.